

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQIY RIVOJLANISHI VA UNING STRATEGIK AHAMIYATI.

**ARTICLE TITLE: PSYCHO-PEDAGOGICAL DETAILED ANALYSIS OF
THE SPEECH DEVELOPMENT PHENOMENON IN PRESCHOOL CHILDREN
AND ITS STRATEGIC IMPORTANCE.**

Islomova Zuxra Ikromovna

Samarqand davlat pedagogika instituti
ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi kafedrası
Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy rivojlanish jarayonining konseptual-metodologik asoslari, uning shaxs kamolotidagi psixologik va pedagogik determinanti funksional va tizimli yondashuvlar prizmasida chuqur tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida til va nutq tizimlarining funksional hamda subyektiv farqlari, bolaning lisoniy shaxs (linguistic persona) sifatida shakllanish va ontogenetik evolutsiyasi bosqichlari hamda O'zbekiston Respublikasining "Ilk qadam" davlat dasturi doirasidagi nutqiy kompetensiyalarning tarkibiy qismlari o'rganilgan. Shuningdek, nutq sotsiogenezida sensor integratsiyaning neyrofiziologik o'ri, bosh miya po'stlog'ining plastiklik xususiyatlari hamda ontogenezdagi inqirozli (kritik) davrlar pedagogik diagnostikasi ilmiy asoslab berilgan va tegishli tavsiyalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy rivojlanish, lisoniy shaxs, neyropedagogika, sensor integratsiya, "Ilk qadam" dasturi, kommunikativ kompetensiya, psixolingvistika, kritik davrlar, neyroplasticity, subyekt-subyekt munosabatlari.

KIRISH (INTRODUCTION)

Insoniyat sivilizatsiyasining ijtimoiy-madaniy, intellektual va ma'naviy taraqqiyotida nutq foni fundamental tizim hisoblanadi. Nutq nafaqat oddiy axborot almashish yoki kommunikativ aloqa o'rnatish mexanizmi, balki oliy psixik funksiyalar, mavhum mantiqiy tafakkur va ijtimoiy ongning harakatga keltiruvchi yetakchi drayverdir. Inson ontogenezining barcha bosqichlari orasida maktabgacha yosh davri til qoidalarini, fonetik, leksik, morfologik va semantik qatlamlarni o'zlashtirish nuqtai nazaridan eng sezgir, qulay va tezkor (sensitiv) palla sifatida e'tirof etiladi. Aynan shu davrda poydevori qo'yiladigan nutqiy salohiyat bolaning kelajakdagi akademik muvaffaqiyati, intellektual salohiyati va ijtimoiy moslashuvchanligini (sotsializatsiyasini) to'g'ridan-to'g'ri va teskari aloqa qonuniyatlari asosida belgilaydi.

Zamonaviy maktabgacha ta'lim kontsepsiyasi va global ta'limiy paradigmalardan ushbu jarayonning shunchaki yuzaki jihatlarini emas, balki chuqur neyrofiziologik, psixolingvistik va didaktik qonuniyatlarini anglashni talab etadi. Global axborotlashuv asrida bolalar nutqida kuzatilayotgan passivlik, gajetlar ta'sirida yuzaga kelayotgan nutqiy stimulyatsiyaning yetishmasligi muammolari mazkur mavzuning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Bolada nutqiy motivatsiyani uyg'otish va lisoniy tizimni faollashtirish uchun pedagogik jarayonni quruq yodlashlarga emas, balki chuqur ilmiy asoslangan tizimga tayangan holda loyihalash metodologik zaruriyatdir.

Asosiy qism (Main section)

Tadqiqot ishini tizimli ravishda amalga oshirish va materiallarning ilmiy ishonchliligini ta'minlash maqsadida fanlararo tizimli yondashuv, qiyosiy-pedagogik tahlil, neyropedagogik modellashtirish hamda psixolingvistik konseptualizatsiya metodlaridan keng foydalanildi. L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasi, N.Xomskiyning universal til grammatikasi va tug'ma lisoniy mexanizmlar haqidagi innatizm nazariyasi, J.Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi maqolaning fundamental nazariy poydevorini tashkil etdi.

Shu bilan birga, mahalliy va xalqaro olimlardan F.R.Qodirova, Sh.A.Sodiqova, A.R.Luriya va A.N.Leontyevlarning maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy kompetensiyalarini baholash va faoliyatli yondashuv asosida nutq o‘stirishga oid uslubiy qarashlari tahlil qilindi va o‘zbek milliy pedagogik muhiti kontekstiga proektsiyalangan holda tizimlashtirildi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI (RESULTS AND DISCUSSION)

1. Til va nutq simbiozining psixolingvistik va falsafiy tabiati

Ilmiy-pedagogik va lisoniy tadqiqotlarda "til" va "nutq" tushunchalarini o‘zaro farqlash hamda ularning konseptual chegaralarini belgilash birinchi darajali ilmiy zaruriyatdir. Til — bu jamiyat sotsial tajribasi, tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllangan va ijtimoiy tajribani saqlash hamda kelajak avlodga uzatishga xizmat qiladigan, obyektiv va abstrakt lisoniy belgilar tizimidir. Nutq esa — ushbu obyektiv, ijtimoiy til tizimining aniq bir individual shaxs tomonidan subyektiv muloqot, ichki fikrlash, refleks bildirish va shaxsiy ehtiyojlar yo‘lida amaliyotga tatbiq etilishi, ya’ni tilning moddiylashgan shaklidir. Maktabgacha ta’lim jarayonida bolaning nutqiy o‘sishi deganda, tilning tayyor qonuniyatlarini shunchaki ongsiz ravishda yodlab olishi emas, balki lisoniy vositalardan o‘zining mustaqil muloqot jarayonida faol, ijodiy, moslashuvchan va maqsadli qo‘llay olish qobiliyatining o‘sib borishi tushuniladi.

Neyropedagogik va neyrolingvistik burchakdan qaraganda, maktabgacha yoshdagi bolaning bosh miya po‘stlog‘i o‘ta yuqori darajadagi plastiklik (neuroplasticity) xususiyatiga ega bo‘ladi. Tashqi muhitdan kelayotgan har qanday lisoniy signal miyadagi nutq-motor (Broka zonasi) va nutq-eshitish (Vernike zonasi) analizatorlarida yangi funksional tizimlarni va neyronlararo sinaptik aloqalarni shakllantiradi. Rossiyalik tilshunos Y.N.Karaulov konsepsiyasiga tayangan holda, maktabgacha bolalik davrida bolaning lisoniy shaxs (linguistic persona) sifatida shakllanish trayektoriyasini uchta fundamental bosqichga ajratib tahlil qilish mumkin:

Verbal-semantik bosqich: Bu bosqichda bola tilning tashqi foneatik va leksik qobig'ini o'zlashtiradi. Atrof-muhitdagi ob'ektlar va ularning nomlari o'rtasida elementar assotsiativ bog'liqliklar o'rnatiladi. Lug'at boyligi miqdor jihatdan kengayadi.

Kognitiv-tezaurus bosqich: Bu davrda alohida so'zlar bolaning ongida umumiy tushunchalar, klassifikatsiyalar va mental freymalar tizimiga aylanadi. Bola tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarning mavhum xususiyatlarini til vositalari yordamida guruhlashni, dunyoning o'ziga xos lisoniy manzarasini yaratishni boshlaydi.

Pragmatik bosqich: Bu lisoniy shaxs rivojlanishining eng oliy va murakkab darajasi bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolaning o'z nutqiy faoliyatini muayyan muloqot vaziyatiga, emotsional iqlimga, suhbatdoshning ijtimoiy statusiga (kattalar yoki tengdoshlar) qarab maqsadli, ongli va pragmatik boshqara olish kompetensiyasini ifodalaydi.

2. Sensor integratsiya jarayonlarining nutq sotsiogenezidagi neyropsixologik o'rni

Nutq inson organizmida boshqa psixik funksiyalardan ajralgan holda, alohida ishlaydigan mexanik apparat emas. U markaziy asab tizimining barcha sensor tizimlari koordinatsiyasining oliy sintezi va hosilasidir. Sensor integratsiya teoriyasiga ko'ra, bolaning taktil (ushlab ko'rish, teri sezgisi), vizual (ko'rish), auditor (eshitish), gstatator (ta'm bilish) va vestibulyar analizatorlari sinxron ishlaganda so'zning haqiqiy semantik (ma'noviy) yadrosi bosh miya yarim sharlarida muhrlanadi.

Agar bolaga biron bir yangi leksik birlik, masalan, biron-bir predmet nomi o'rgatilayotgan bo'lsa, bola uning lisoniy modelini (tovushini) faqatgina eshitishi yetarli emas. Bola ushbu ob'ektni vizual ko'rishi, uning shakli, rangi va xususiyatlarini taktil his qilishi shart. Shundagina bosh miya po'stlog'ida barcha analizatorlar o'rtasida assotsiativ bog'liqlik yuzaga keladi va ushbu so'z bolaning passiv lug'at fondidan uning faol (aktiv) nutq qatlamiga shiddat bilan o'tadi. Aks holda, bola so'zni mexanik yodlaydi, lekin uni hayotiy muloqotda va o'z faoliyatida ishlata olmaydi. Bu esa an'anaviy darslarda ko'p

kuzatiladigan verbalizm (soʻzbozlik, maʼnosini anglamasdan gapirish) muammosini keltirib chiqaradi.

3. "Ilk qadam" davlat dasturining metodologik talablari va nutqiy sub-kompetensiyalar

Oʻzbekiston Respublikasining maktabgacha taʼlim sohasidagi zamonaviy meʼyoriy-huquqiy standartlari, xususan, takomillashtirilgan "Ilk qadam" davlat dasturi bolaning rivojlanish darajasiga qoʻyiladigan talablarni qatʼiy kompetensiyaviy yondashuv asosida belgilaydi. Dasturdagi "Nutq, muloqot, oʻqish va yozish koʻnikmalari" sohasi bolaning ijtimoiy-aqliy yetukligini baholovchi asosiy makro-komponent hisoblanadi. Davlat talablariga muvofiq, maktabgacha taʼlim tashkilotini tamomlayotgan (6-7 yoshli) bolaning nutqiy profili toʻrtta oʻzaro uzviy bogʻliq sub-kompetensiyalar sintezidan tashkil topishi lozim:

Tinglash va tushunish kompetensiyasi: Bu jarayonda bolaning nafaqat nutq signallarini eshitishi, balki nutqning chuqur mazmuniy-semantik qatlamini anglab yetishi, matndagi voqealarning sabab-oqibat aloqalarini tushunishi talab etiladi. Tinglash madaniyati subyektiv nutqning asosi boʻlib, u bolaning ichki intellektual tahlil apparatini shakllantiradi.

Gapirish (faol nutq) kompetensiyasi: Bola oʻz tengdoshlari va kattalar bilan muloqot jarayonida oʻz ehtiyojlari, his-tuygʻulari va taassurotlarini aniq, tushunarli hamda lisoniy normalarga muvofiq ifodalay olishi lozim. Bu yerda asosiy eʼtibor dialogik nutqni erkin yurita olish, savollarga toʻliq javob berish va oʻzi mustaqil ravishda mantiqiy savollar shakllantira olish qobiliyatiga qaratiladi.

Savodxonlikka tayyorgarlik va oʻqish koʻnikmalari kurtaklari: Maktabgacha yoshdagi bolalik davrida bolaga toʻliq oʻqishni oʻrgatish qatʼiy maqsad qilib qoʻyilmaydi, balki unda harflarga, kitobga nisbatan ijobiy motivatsiya uygʻotish, soʻzlarni boʻgʻinlarga ajratish, gapdagi soʻzlar ketma-ketligini va fonematik tovushlarni farqlash kabi propedevtik (tayyorlov) koʻnikmalar shakllantiriladi.

Yozish ko'nikmalarining shakllanishi (mayda motorika): Ushbu kompetensiya bolaning qo'l panjalari va barmoq mushaklarining rivojlanganlik darajasi, qalamni to'g'ri ushlab malakasi va fazoviy koordinatsiyani idrok etishi bilan belgilanadi. Neyropedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, barmoqlarning mayda motorikasi bosh miya yarim sharlarining nutq markazlari bilan bevosita proeksion bog'liqlikka ega.

4. Rivojlanish ontogenezidagi kritik davrlar va tizimli pedagogik diagnostika

Bolalar nutqining taraqqiyot trayektoriyasini o'rganishda inqirozli (kritik) davrlar va nutqiy kechikishlar fenomeniga alohida ilmiy urg'u berish lozim. L.S.Vigotskiyning bolalar taraqqiyotidagi inqirozli davrlar haqidagi ta'limotiga ko'ra, har bir yosh o'tish bosqichida bolaning psixik funksiyalarida tizimli va tub qayta qurishlar sodir bo'ladi. Nutq rivojlanishida ham muayyan kritik (sezgir) davrlar bor, bu vaqtda bolaning asab tizimi va lisoniy apparati har xil tashqi salbiy omillarga, psixologik travmalarga, pedagogik qarovsizlikka va axborot yuklamalariga o'ta ta'sirchan bo'ladi.

Psixolingvistik tadqiqotlarda bolalar nutqining rivojlanishidagi uchta asosiy kritik davr ajratiladi:

1-2 yosh: Nutqning emotsional-vaziyatli shakldan so'zli nutq shakliga o'tishi kechadi va asab tizimiga birinchi katta yuklama tushadi.

3 yosh inqirozi: Bolaning nutqi vaziyatli shakldan kontekstli shaklga o'tadi va bolada o'z shaxsini anglash ("Men o'zim") intilishi tufayli nutqiy afektlar va duduqlanish xavfi yuzaga kelishi mumkin.

6-7 yosh davri: Nutqning ichki rejalashtirish funksiyasi va yozma nutq tizimi (grafik belgilar) shakllana boshlaydi.

Ushbu kritik davrlarda maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarining asosiy vazifasi — tizimli pedagogik diagnostika o'tkazish va har bir bolaning nutqiy profilini aniqlash hisoblanadi. Pedagogik diagnostika — bu shunchaki bolaning lug'at boyligini tekshirish

emas, balki uning fonematik eshitish qobiliyati, artikulyatsion salohiyati, soʻz yasash malakasi va eng muhimi — kommunikativ faolligini har tomonlama baholash jarayonidir.

Atoqli neyropsixolog A.R.Luriya asarlarida isbotlanganidek, nutqiy kamchiliklarni erta aniqlash va ularni pedagogik-interfaol metodlar bilan korreksiya qilish, bolaning umumiy intellektual orqada qolish xavfini bartaraf etadi. Zamonaviy maktabgacha taʼlim amaliyotida diagnostika jarayoni test yoki imtihon shaklida emas, balki bolaga bildirmasdan, uning tabiiy faoliyati — oʻyin, rasm chizish va tengdoshlari bilan muloqoti davomida pedagogik kuzatuv usuli orqali amalga oshirilishi lozim.

XULOSA (CONCLUSION)

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy rivojlanish jarayonining konseptual, psixologik va pedagogik xususiyatlarini har tomonlama ilmiy-nazariy tahlil qilish natijasida quyidagi umumlashtiruvchi va amaliy ahamiyatga ega xulosalar shakllantirildi:

Nutqiy taraqqiyot koʻp faktorli jarayondir: Nutq shunchaki biologik oʻsish samarasi emas, balki biologik yetilish, kognitiv oʻsish, sensor integratsiya va maqsadli tashkil etilgan ijtimoiy-interfaol muloqot muhitining murakkab va tizimli oʻzaro taʼsiri natijasida yuzaga keladigan oliy funksiyadir.

Lisoniy shaxsning pragmatik darajasini oshirish zarur: Anʼanaviy taʼlim modellari bolani koʻproq verbal-semantik darajada ushlab turadi, zamonaviy maktabgacha taʼlim esa bolani kognitiv va pragmatik darajalarga olib chiqishi, yaʼni tilni hayotiy vaziyatlarda mustaqil qoʻllash kompetensiyasini shakllantirishi shart.

Avtoritar yondashuvlardan voz kechish davr talabi: Tarbiyachining monologiga va bolaning passiv takrorlashiga asoslangan eski dars tizimlari bolaning nutqiy tashabbuskorligini tormozlaydi, unda emotsional toʻsiqlar va muloqot qoʻrquvini keltirib chiqaradi.

Kompetensiyaviy yondashuvni tatbiq etish strategiyasi: "Ilk qadam" davlat dasturida belgilangan nutqiy talablarni muvaffaqiyatli bajarish uchun mashgʻulotlarni bolaning

sensor tizimlarini faollashtiruvchi, subyekt-subyekt munosabatlariga tayanuvchi interfaol va o‘yinli shakllarda tashkil etish, boladagi ichki nutqni rejalashtirish dasturlarini stimullash zarur.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

- Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – T.: “Tafakkur bo‘stoni”, 2013. – 288 b.
- Qodirova F.R., Qodirova R.M. Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi. – T.: “Istiqlol”, 2006. – 224 b.
- “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim tashkilotining Davlat dasturi / O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. – T., 2022. – 116 b.
- Asqarova M., Qodirova F. Bolalar nutqini o‘stirish va muloqot madaniyatini shakllantirish muammolari. – T.: ToshDPU, 2018. – 156 b.
- Выготский Л.С. Мышление и речь. // Собрание сочинений: В 6 т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
- Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 528 с.
- Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: MIT Press, 1965. – 251 p.
- Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
- Айрес Э.Дж. Ребенок и сенсорная интеграция. Понимание скрытых проблем развития. – М.: Теревинф, 2009. – 272 с.
- Лурия А.Р. Язык и сознание. / Под ред. Е.Д. Хомской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
- Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 584 с.
- Skinner B.F. Verbal Behavior. – New York: Appleton-Century-Crofts, 1957. – 478 p.